

їні: Енциклопедичний довідник. К., 1987. С. 444.

⁵ Українська Радянська енциклопедія: У 17 т. К., 1963. Т. 5. С. 226-227.

⁶ 36. постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. 1922. № 49. Ст. 765-767. С. 922; Вісті ВУЦВК. 1922. № 283. 15 грудня.

⁷ Украинская Советская энциклопедия: В 12 т. К., 1980. Т. 9. С. 123.

⁸ Указ Президиума Верховного Совета СССР об утверждении общего положения об орденах, медалях и почетных званиях СССР. М., 1979. С. 9.

⁹ Ордени та медалі Союзу РСР. К., 1982. С. 255-256.

¹⁰ Відомості Верховної Ради УРСР. К., 1981. № 20. Ст. 290.

¹¹ Закон України: Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного закону) України // Відомості Верховної Ради України. К., 1992. № 20. Ст. 271.

¹² Див.: П'ята сесія Верховної Ради України. Бюлетень. 1992. № 17. С. 17-19. (Ст. 114-5, п. 9, 9-2 глава 12-1 Конституції України)

¹³ Див.: Відзнаки Президента України. Ордени, медалі, нагородна зброя. К., 1999. С. 11; Нагороди України: Історія, факти, документи. У 3 т. К., 1996. Т. 3. С. 110-111.

¹⁴ Нагороди України... Т. 3. С. 112.

¹⁵ Збірник Указів Президента України... К., 1992. Лип.-вер. С. 48-51. Указ, положення про Почесну відзнаку. Її опис див.: Нагороди України... Т. 3. С. 154-156.

¹⁶ Останнє нагородження грамотами відбулось 4 грудня 1991 р. Див.: Пам'ятки України. 1995. № 2. С. 29.

¹⁷ Збірник Указів Президента України. К., 1992. Лип.-вер. С. 77-81.

¹⁸ Ідея заснування відзнаки "Іменна вогнепальна зброя" належить М.Ф. Дмитрієнко, яка на засіданні Комісії змогла довести необхідність такої нагороди для відзначення офіцерів (Див.: Пам'ятки України. 1995. № 2. С. 36.) Досі не вдалося переконати членів Комісії у необхідності ввести до нагородної системи відзнаку у вигляді січної зброї (кортик).

¹⁹ Статут відзнаки Президента України "Герой України", опис ордену "Золота Зірка" та ордену Держави, їхні кольорові зображення, див.: Відзнаки Президента України. К., 1999. С. 29-34.

²⁰ Там само. С. 14.

²¹ Редакція даної статті змінена Указом Президента України від 19 червня 1998 р. Раніше було - "через п'ять років".

²² Відзнаки Президента України... С. 53-54.

²³ В статуті вжито слово "Малого", адже Конституція України 1996 р. вирізняє малий та великий Державний Герб.

²⁴ Відзнаки Президента України... С. 66.

²⁵ Там само.

²⁶ На нашу думку, опис даної нагороди громіздкий, а також не зовсім чітко передає особливості малюнків знаків. У ньому порушено головні засади послідовної передачі через опис основних складових, як цього вимагає геральдика і фалеристика. - Авт.

²⁷ Статут Відзнаки Президента України "Орден Богдана Хмельницького" / Відзнаки Президента України... С. 90-91.

²⁸ В тексті Опису чомусь йдеться про "промінь хреста". Див.: Відзнаки Президента України... С. 92.

²⁹ Тризуб - центральна фігура малого Державного Герба України, що міститься на щиті визначеної форми. В тексті Опису зазначено, що він - малий Державний Герб, що не правильно.

³⁰ У тексті Опису тризуб без щита знов названо малим Державним Гербом. Див.: Відзнаки Президента України... С. 123.

³¹ Положення про відзнаку Президента України "За військову службу Україні" // Відзнаки Президента України... С. 132 - 133.

³² Положення про відзнаку Президента України - медаль "За бездоганну службу" // Там само. С. 144-145.

³³ Вінка, як такого, на зображенні медалі не існує. Наявний тільки піввінок з шістьма листками дуба обабіч тризуба.

³⁴ Закон України "Про державні нагороди (№ 1549-III) // Голос України. 2000. № 69. 18 квітня.

³⁵ Указ Президента України "Про Комісію державних нагород та геральдики" // Поточний архів Адміністрації Президента України. Управління Державних нагород та геральдики. № 564/2000. С.1-6.

Віталій Перкун

ПЕЧАТКИ ПРАВОСЛАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ ТА ДУХІВНИЦТВА

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ XIX - ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX ст.)
Історіографічні зауваги

Одним з перших серед українських та російських дослід-

ників церковні печатки православної конфесії оглянув історик митрополит Євгеній Болховитінов. У статті "Примечания на грамоту великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода Мстиславовича, удельного князя новгородского, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю"¹ він помістив описи печаток (матеріал, форма, зображення, легенди, хронологічні межі використання пам'яток) новгородських архієпископів, московських митрополитів та патріархів.

Згодом дану тему частково висвітлив О. Лакієр у фундаментальній монографії "Русская геральдика"². Автор звернув увагу на печатки не лише ієрархів, але й нижчого духовництва. П. Іванов у своїй роботі репродукував та описав сфрагіси попів, келарів, монастирських слуг та ігуменів³. Його праця є одним із перших археографічних видань, у яких фіксувались відомості про церковні печатки. Відповідний матеріал містять також "Акты, относящиеся к истории Западной России", "Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов...", "Архив Юго-Западной России", "Списки древнерусских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц"⁴.

Окремо слід виділити роботу К. Болсуновського "Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края"⁵. У ній дослідник залучав до наукового обігу, окрім печаток церковних ієрархів, сфрагіси Києво-Печерської Лаври (1627 р.), Київської митрополії (1695, 1697 рр.), Кирилівського монастиря св. Трійці у Києві (1697 р.), кафедри Переяславського та Трахтемирівського монастирів (1714 р.), Борисоглібської церкви м. Червиська (XVII ст.).

Серед інших праць XIX ст., присвячених зазначеній темі, виокремимо статтю С. Голубєва "Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в.". З'ясовуючи мотиви тлумачення письменниками гербових емблем вищих прошарків суспільства, автор висловив припущення, що гербові клейноди серед південноруського духовництва з'явилися за часів Петра Могили⁶.

Печатки вищого духовництва (галицьких єпископів і кон-

стантинопільського архієпископа, патріарха, руських митрополитів XI - XIV ст.) стали об'єктом вивчення А. Петрушевича, В. Юргевича, М. Грушевського, О. Лаппо-Данилевського, Я. Трусевича, М. Петрова, І. Скуленка⁷.

Окремі аспекти православної сїгілографії (від лат. *sigillum* - печатка) знайшли місце у фундаментальних працях М. Лихачова "Историческое значение итало-греческой иконописи" та Н. Кондакова "Иконография Богоматери"⁸.

Більш детально на печатках ієрархів М. Лихачов зупиняється у роботі, котра вийшла вже у радянський період - "Материалы для истории русской и византийской сфрагистики". У ній історик здійснив огляд печаток митрополитів київських та єпископів Галича, Смоленська, Полоцька, засвідчив особливості зображень, матеріалу та легенд печаток⁹.

Значну частину статті М. Коробкова та Б. Іванова "Русские печати"¹⁰ присвячено печаткам церковних ієрархів. Окрім опису, автори здійснили спробу аналізу генези сфрагісів духовництва. У зв'язку з цим вони звертаються до указу Івана IV від 1564 р., згідно з яким печатки даного типу повинні були мати зображення сакрального змісту. З часом, під впливом Заходу, зазначають дослідники, "на подібних сфрагісах фіксуються герби, котрі несли у собі атрибути сану". Слід зазначити, що у цій праці наводяться деякі печатки, які були опубліковані у вищезгаданій роботі П. Іванова.

Протягом тривалого часу у радянській історіографії зазначена галузь сфрагістики перебувала на узбіччі наукових студій. І лише у другій половині 50-х рр. виходить ряд статей В. Яніна та М. Порфиридова¹¹, в яких досліджуються печатки новгородських єпископів.

На рубежі 60-х рр. академік І. Крип'якевич у статті "Стан і завдання української сфрагістики"¹² акцентував увагу на необроблених ділянках вітчизняного печаткознавства, в тому числі й церковного, та важливості його для розвитку історичних студій.

У публікації П. Шоріна "Анонимные печати новгородских архиепископов"¹³ розглянуто емблематичний ряд пам'яток, які автор датує XIV - XV ст. Н. П'ятишева повідомила про печатку готського єпископа та архієпископа у Криму (VIII - XII ст.)¹⁴. Дотичною до згаданих є праця А. Хо-

рошкевич "Печати полоцких грамот XIV - XV вв."¹⁵. Своєю нішу знайшли церковні печатки у монографії О. Каменцевої та М. Устюгова "Русская сфрагистика и геральдика"¹⁶.

На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця В. Яніна "Актовые печати Древней Руси XI - XV вв."¹⁷, в якій відомий історик підсумовує усі попередні дослідження з церковного печаткознавства. Зокрема, він визначає хронологічний період утвердження у Київській Русі різних типів печаток церковних ієрархів. Із другої половини XII ст. основною їх емблемою стає зображення Матері Божої - "Знамення". Автор аналізує легенди на сфрагісах митрополитів та єпископів. На підставі значної частини булл владик (переважно новгородських) домонгольського періоду (до середини XII ст.), знайдених за межами Русі, В. Янін робить висновок, що вони у зазначений період здебільшого використовувались для скріплення документів міжнародного характеру, а саме угод між руськими кафедрами та патріархією. Упродовж другої половини XII ст. - початку XIII ст. ситуація дещо змінюється: переважна кількість булл зафіксована на території історичної Русі. Це, за словами дослідника, свідчить про поступове посилення ролі церковних органів у внутрішній політиці руських земель¹⁸. Об'єктом вивчення історика стала також церковно-корпоративна сфрагістика, зокрема монастирська¹⁹.

У монографії "Монеты и печати Византийского Херсонеса"²⁰ І. Соколова коротко згадує сфрагіси константинопольського патріарха Фотія (IX ст.), єпископів (X ст.), архієпископів Константина, Олексія (1025 - 1043 рр.), антиохійського патріарха Феодора (1034 - 1042 рр.).

Важливою подією української історіографії став вихід роботи "Каталог документів Київської археографічної комісії 1369-1899 рр.". У ній представлені численні сфрагістичні матеріали, серед яких подибуємо печатки митрополитів С. Косіва (1650 р.), А. Вінницького (1679 р.), Ф. Володковича (1767, 1769 рр.), В. Ясинського (1705 р.), І. Кроковського (1707, 1715 рр.), І. Борецького (1629 р.), єпископів Л. Шептицького (1768, 1773 рр.), К. Стецького (1777 р.), К. Шумлянського (1721 р.), архімандрита Ф. Васильовича (XVIII ст.). Слід відзначити високий фаховий рівень упорядкуван-

ня каталогу: подаються короткий зміст, місце написання, а також, по можливості, дати документів, детально описані легенди та зображення печаток, які їх скріплюють. Звичайно, вартості праці додали б й репродукції сфрагістичних пам'яток. Проте це аж ніяк не применшує важливості цієї збірки, значний матеріал якої, в тому числі сфрагістичний, вперше вводиться до наукового обігу²¹.

Серед істориків української діаспори побіжно згадували у своїх дослідженнях церковні печатки О. Лотоцький, Я. Пастернак, І. Власовський. Про сфрагіси Іпатія Потія (1600 р.) та митрополита Антона Селяви повідомляє М. Семчишин у монографії "Тисяча років української культури". На сторінках "Енциклопедії Українознавства" відтворено відтиск печатки митрополита М. Рогози²².

Новий етап у вивченні церковної східнохристиянської сфрагістики у російській, українській та білоруській історіографії настав з початком 90-х рр.

У 1990 р. з'являється публікація О. Каменцевої "Символика печатей духовенства из собрания Отдела нумизматики Государственного исторического музея"²³. У ній історик робить огляд 17 печаток духовництва, серед яких сфрагіси митрополита Кипріяна (перша чверть XVII ст.), ігуменів та інших осіб монастирської адміністрації, нижчого духовництва, а також печатки монастирів XV - XVIII ст.

У 1991 р. в Москві виходять праці Н. Соболевої "Русская сфрагистика" та М. Лихачова "Моливдовулы Греческого Востока"*²⁴. Н. Соболева торкається печаток духовництва Північно-Східної Русі XIV - XVI ст. У монографії М. Лихачова розглядається величезний масив печаток архієпископів, єпископів, патріархів, монахів, деканів часів Візантійської імперії. Вибудована чітко схема опису сфрагісів (розмір, матеріал, лицьова та зворотня сторони - аверс та реверс, міркування щодо атрибутування, належності та датування пам'ятки), що забезпечує його інформативну насиченість. Окрім цього, автор навів літературу досліджень тієї чи іншої печатки.

Серед інших праць російських науковців виділимо повідомлення М. Медведєва про особливості церковної гербової

* Книга вийшла після смерті автора.

традиції Заходу та Сходу²⁵.

Осібне місце займає стаття Є. Комаровського "Современная концепция церковных гербов России"²⁶. У ній автор розробив правила складання російських церковних гербів, які б дали можливість визначити місце власника у ієрархії духовенства. Він звертає увагу на такі атрибути, як камілавки* священників та єпископату, колір картушу, хрести різноманітної форми, патериці (посохи), панатії**, ключі (символ апостола Петра), кукулі***, корони.

Помітною подією білоруської історіографії став вихід статті А. Тітова "Конфессиональная символика Беларуси"²⁷. Історик репродукував велику кількість печаток архієпископів, єпископів, братств, кафедр, монастирів XVII - XIX ст. Він обґрунтував та розглянув присутність зображень на сфрагісах, семантику релігійних символів, духовних інсигній****, атрибутів святих.

З українських дослідників у царині церковної сфрагістики активність виявив І. Ситий. У статті "З історії української сфрагістики"²⁸ він фіксує ряд печаток, котрі використовували священники Лівобережної України у XVIII ст. Як зазначає автор, духівництво мало сфрагіси із християнськими сюжетами та символікою. Однак наведені ним описи печаток із фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського свідчать, що клір застосовував й печатки зі світською та військовою емблематикою. На думку І. Ситого, нижчим священникам була притаманна практика мішаного використання привласнених і спеціально виготовлених печаток. Печатка в сільських парафіях була цінна сама по собі, написи на ній не мали ніякого значення. У публікації, присвяченій сфрагісу чернігівського колегіуму²⁹, І. Ситий згадує про печатку Єлецького монастиря із зображенням Богородиці. Варта уваги теза історика про загальноцерковну традицію відтворювати на своїх сігілюмах лики святих. Крім того,

* Камілавки - головний убір духовної особи.

** Панатія - прозористе зображення Матері Божої, яке заміняло наперсний хрест.

*** Кукуль - ковпак, головний убір; ознака монашого одягу, те ж що й клобук.

**** Інсигнія - ознака духовної гідності.

дослідник зазначає матеріал (синьо-жовтий віск), характерний для виготовлення печаток ієрархів та монастирів Лівобережжя.

Герби та печатки владик Луцько-Острозької єпархії (Діонісія Балабана, Гедеона Святополка Четвертинського, Йосифа Шумлянського та ін.) стали предметом вивчення О. Бірюліної та П. Рудецького³⁰. Автори роблять висновок, що розглянуті ними особисті атрибути ієрархів вдало поєднують символи церковної влади та елементи родової геральдики.

У монографіях М. Мариновича "Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області" та О. Петренка "Лука-Мелешківська: Нариси історії села" представлені відбитки сфрагісів Виноградського Успенського монастиря та Свято-Преображенської церкви с. Луки³¹ (Вінницької області). М. Фіголь згадує печатки галицьких єпископів Косьми (50-60-ті рр. XII ст.), Теодора (1334 р.), Іларіона³².

О. Кохан у публікації "Перспективи розвитку особової геральдики в Україні"³³ піднімає питання про повноцінне відновлення в Україні православної церковної геральдики. На часі конкретні кроки в цьому напрямку. І першочерговим є завдання опрацювати концепцію церковних гербів ієрархів, нижчого духівництва, церков, монастирів, духовних навчальних закладів. Гадаємо, варто було б запозичити певний досвід наших сусідів, наприклад Польщі та Росії.

Отже, вищенаведений стислий історіографічний огляд переконливо свідчить про недостатній рівень опрацювання цієї ділянки вітчизняної сігілографії.

Печатки православних церковних інституцій та духівництва

(За матеріалами Державного архіву Вінницької області
1827 - 1929 рр.)

У цій праці маємо на меті звернутися до сфрагісів православних інституцій та духівництва, які вдалося виявити у фондах Державного архіву Вінницької області. Вона є продовженням низки публікацій автора, присвячених печаткам римо-католицької конфесії.

За емблематичним рядом виявлені сігілографічні пам'ят-

ки можна поділити на дві головні групи - із малюнками "трибанної церкви", "двоголового орла", "ключів" та "хрестів". Осібно розглянемо сфрагістичні пам'ятки із зображеннями, відомими в одному екземплярі - "святого" та "родового герба".

Найбільшу складають печатки церков, на яких відтворено **трибанну храмову споруду**. Згідно із законом Російської імперії від 4 грудня 1836 р. соборні, парафіяльні, цвинтарні храми повинні були мати однотипні печатки для скріплення документів та конвертів, що виходили з них. В основу зображення поклали малюнок церкви у старовинному руському стилі з написом довкола, в якому б слов'янськими літерами зазначалася назва єпархії, села та храму, для якої виготовлялася печатка. Водночас і для монастирів запроваджувались єдиного типу печатки із державним гербом, які відрізнялися від сфрагісів цивільних відомств тим, що довільний напис назви монастиря вирізьблювався церковним шрифтом. Задля забезпечення стандарту форми обер-прокурор Святійшого Синоду мав підготувати взірці печатки для кожної з єпархій, а також для соборних храмів у Санкт-Петербурзі. Матриці виготовлялися з литої криці із держачками з чорного дерева - вартістю 27 крб. Соборні церкви зобов'язані були відшкодовувати кошти Святійшому Синоду з храмових прибутків³⁴.

Правдоподібно, що церкви послуговувалися описаними емблемами на своїх печатках аж до розпаду Російської імперії. Нами зафіксовані такі відбитки на документах, датованих 1918 р.

Зауважимо, що на вивчених нами печатках малюнок храму має індивідуальні відмінності - наприклад, у формах бань і хрестів, що їх увінчують, розмірах культової споруди. Зображення, зазвичай, обрамлює легенда, яка бере початок, як правило, у верхній частині. Наприклад: "ПОДОЛЬ[СКОЙ] ЕПАР[ХИИ] СЕЛА ЛУЗНОЙ ПОКРОВСКОЙ ЦЕРКВИ", "ПЕЧ[АТЬ] ВИННИЦ[КАГО] У[ПЗДА] С[ЕЛА] КРОПИВН[Ы] СВ[ЯТО]БОГОСЛОВСК[ОЙ] ЦЕРКВИ"³⁵. Легенди відтворювались як слов'янським, так і цивільним шрифтом. Деякі літери карбувалися у дзеркальному відображенні. Використовуються такі форми скорочень, як сиглі, суспензії.

Печатки з **двоголовим орлом** репрезентують церковні судово-розпорядчі органи - консисторії, духовні правління.

Так, імперський символ з припіднятими крилами подибуємо на печатці Балтського духовного правління. Відбиток сажовий, округлий. Довкола малюнку викарбувана легенда, яка починається у верхній частині сігілюму: "ПЕЧАТЬ БАЛТСКАГО ДУХОВНАГО ПРАВЛЕНИЯ". Літери дрібні, фактично відсутні відстані між словами. Сфрагіс скріплює довідку про народження Миколи Ржепішевського із Балтського духовного правління (27.08.1827)³⁶.

Прохання міщанина Івана Дмитровича Дмитрієва до цієї ж установи з приводу отримання екстракту із метричних книг Свято-Михайлівської церкви с. Великої Жмеринки Вінницького повіту про народження та хрещення його сина Андрія супроводжує сфрагіс консисторії. Відбиток фарбовий. У його основній частині відтворено двоголового орла із розправленими крилами. Довкола малюнку вирізьблена легенда, взята у два концентричні кола, яка бере початок з роздільника (значка, схожого на шестикутну зірку), що розташований на верхній умовній вертикалі: "* ПОДОЛЬСКОЙ ДУХОВНОЙ КОНСИСТОРИИ" (4.08.1904)³⁷.

Припускаємо, що аналогічна емблема передавалася на печатках благочинь*. До такої думки нас підводить рапорт благочинного 2-ї округи Київського повіту Миколи Дорожинського від 15 березня 1879 р. У ньому священник просить дозволу запровадити в 2-й благочинній окрузі казенну печатку із зображенням герба та з "приличной вокруг [емблеми - В.П.] надписью". Консисторія задовільнила прохання Дорожинського і дозволила йому зробити печатку благочиння з викарбуванням двоголовим орлом та написом: "ПЕЧАТЬ 2 ОКРУГА БЛАГОЧИНІЯ КИЕВ.[СКАГО] У.[ПЗДА]"³⁸.

Умову, укладену між селянами-власниками Свято-Михайлівської церкви с. Гатки Літинського повіту та євреєм Д. Ройзманом щодо ремонту даху місцевого храму (2.05.1877), супроводжує печатка церковного старости. Відтиск сажовий. У його центральній частині у три рядки викарбовано напис:

ПЕЧАТЬ
ЦЕРК.[ОВНАГО]
СТАРОСТЫ".

* Благочиння - церковно-адміністративна одиниця, яка об'єднує певну кількість парафій.

Над написом навхрест покладені два ключі борідками вгору. Довкола - напис (пошкоджений). У першому верхньому півколі зліва направо читаємо: "С.[ЕЛ]А ГАТКИ МИХАЙЛОВ.[СКО]Й ЦЕР.[КВИ]". У другому нижньому півколі: "ЛИТИНС.[КАГО] УІБЗ.[ДА]"³⁹.

У християнській традиції два ключі є символом святого апостола Петра: "І тобі дам ключі від Царства Небесного, що зв'яжеш на землі, буде зв'язане і на небі, а що розв'яжеш на землі, буде розв'язане і на небі" (Євангеліє від св. Матвія: 16, 19). Ці слова можна тлумачити як передачу Ісусом Христом своєму учневі власних духовних повноважень, а також влади над ворітьми до неба та пекла⁴⁰. Відома російська дослідниця О. Каменцева зазначає, що ключ на печатках духівництва може відповідати посаді⁴¹. Ймовірно, що у нашому випадку таке графічне рішення вказувало власника печатки - церковного старосту як завідувача "ключів", тобто церковного майна села. Два ключі подибуємо також на печатці церковного старости с. Лемешівки Вінницького повіту: її відтиск ми зустрічаємо із рядом інших відбитків на окремому аркуші, які були одержані завідувачим повітовим ЗАГСом (27.10.1922)⁴².

Хрест фіксуємо на сфрагісах інституцій Української автокефальної православної церкви. Так, даний символ ми бачимо на печатці Вінницької округової церковної ради*, яка супро-

* Округова церковна рада - адміністративна одиниця церковного управління, яка об'єднувала 4-6 парафій; наступними ланками були: повітова рада та єпархія. Округові церковні ради УАПЦ були складовою Всеукраїнської православної церковної ради, яка була утворена в грудні 1917 р. Остання проголошувалась найвищим церковним органом України до скликання Всеукраїнського церковного собору (який проходив з перервами протягом січня-червня 1918 р.). Скориставшись агресією більшовиків, російський єпископат перехопив важелі впливу на церковне життя в Україні у свої руки. У ситуації, що склалась, 17 квітня 1919 р. члени колишньої Церковної ради та інші прихильники церковно-визвольного руху відновили Всеукраїнську православну церковну раду як вищий керівний орган у заснуванні українських парафій. Вона діяла до знищення УАПЦ (середина 30-х рр.) і на деякий час знову відтворилась у період Другої світової війни. Детальніше див.: Зінченко А. Визволитись вірою. К., 1997. С. 153-173; Енциклопедія Українознавства. Львів, 1993. Т. 1. С. 323-324.

воджує протокол від 18.06.1929. У документі розглядалось питання про закриття з ініціативи вчителів м. Вінниці Казанського собору. Легенда взята у два концентричні кола, початок бере у нижній частині сфрагісу: "Вінницька Округова Церковна Рада". У центральному колі хрест (кожне з рамен якого нагадує літеру "Т"), який огортає променеве саяво. У його підніжжі відтворено чотири літери: "У.А.П.Ц."⁴³.

Чорнильний печатковий відтиск з малюнком хреста фіксуємо також на сфрагісі Бердичівської повітової церковної ради (УАПЦ). Він міститься на зверненні цієї ради до Пузирецької волосної ради з проханням скликати волосний церковний з'їзд і подбати про створення власної церковної ради. Документ датований 7.07.1921⁴⁴.

Ймовірно, хрест був домінуючим символом на сігілографічних пам'ятках Української автокефальної православної церкви. У нашому твердженні ми спираємося на статут УАПЦ, укладений єпископом Сильвестром (1876 - 1975). У IX розділі "Єпархіальне церковне управління" зазначається, що церковна установа чи організація, як юридична особа, має печатку з хрестом у середині й назвою навкруги. У полі печатки єпископа - навхрест покладені руки, що благословляють⁴⁵.

У нашому розпорядженні перебуває сургучевий відбиток печатки Свято-Михайлівського церковного братства с. Вінниківців Літинського повіту* (Вінницька область). Сфрагіс округлий. У його полі відтворено образ святого архангела Михаїла (у зріст) із мечем (опущений вістрям донизу**) у правиці та "державою" у лівиці. Довкола голови розташоване променеве саяво. Легенда виконана у два кола. У першому читаємо: "ПЕЧ:[АТЬ] СВ:[ЯТО] МИХАЙЛОВ[СКАГО] ЦЕР:[КОВНАГО] БРАТСТВА". У другому:

* Сургучевий відтиск люб'язно надав авторові вчитель історії місцевої середньої школи Олександр Андрощук, якому складаємо велику подяку.

** П. Троїцький у повідомленні про Вінниковецьке церковне братство зазначав, що меч архангела, обернений додолу, є символом знищення різних "плевел" (образне позначення зла у біблійній традиції. Плевелом зветься яскраво-зелена рослина, яка містить у собі отруйну речовину).

"ЛИТИНС[КІЙ УІБЗДЪ] СЕЛО ВИННИКОВЕЦ ". Окрім печатки, братство мало й хоругву з малюнком на одній стороні архангела Михаїла, а на іншій - св. апостола та євангеліста Луки⁴⁶.

3-поміж знайдених нами вирізняється печатка брацлавського протоієрея Костянтина Моравського. У її полі зображений **герб** "Домброва": підкова ріжками донизу, яку увінчують зверху та на кінцях три хрестики. Сажовий відтиск скріплює посвідчення настоятеля Брацлавського Свято-Успенського собору про те, що державний селянин Максим Афанасійв, син Заремби, є вдівець від першої своєї дружини Євдокії. Документ датований 6.09.1831⁴⁷. Гербова емблема викарбувана на щиті італійського типу (добри Ренесансу), який увінчують забороло та корона. З останньої виходить крило, яке пробиває стріла (вістря у лівий бік, за геральдичними приписами).

Історія герба "Домброва" сягає доби хрестових походів. Відомий польський геральдист К. Несецький пропонує одне із пояснень обставин його появи. Під час нападу хрестоносців на Польщу шляхта декількох повітів згуртувалась, аби захистити рідний край. Оборонці були у меншості. А тому перед тим, аби дочекатися сприятливого моменту для нападу на ворога, вони зробили засідку біля діброви ("домброви"). Раптом, продовжує К. Несецький, один із воїв, якийсь побужанин, сам вийшов зі схованки та вступив у нерівний бій з неприятелем. Згодом сміливцеві надійшла допомога. На згадку про відвагу та, зокрема, за знищення двох ратей лицарів св. Хреста, мужньому побужанину присвоєно до родового батьківського герба (підкова, увінчана хрестом) два бічних хреста. А від діброви, біля якої польське військо зупинилося, пішла назва емблеми⁴⁸.

Таким чином, спробуємо зробити деякі підсумки із вищевикладеного.

1. Образне наповнення, матеріал сфрагісів православних церковних інституцій та духовництва віддзеркалювали суспільно-політичні процеси конкретного історичного періоду, протягом якого використовувалась печатка.

2. У другій половині XIX ст. печатки переважно були

сажові, зрідка - чорнильні та фарбові. Останні домінують з початку XX ст.

3. За часів Російської імперії законодавчим чином визначено використання на сфрагісах храмів малюнок трибанної церкви, на печатках монастирів - двоголового орла. Ситуація на українських теренах змінюється лише із ліквідацією Російської імперії та створенням Української автокефальної православної церкви. Символ хреста у справочинстві УАПЦ стає домінуючим на печатках церковних установ. Необхідно наголосити, що на печатках релігійних інституцій УАПЦ легенда карбувалась українською мовою.

4. Осібно стоять печатки духовництва. Церковні старости мали сфрагіси із зображенням двох ключів, а на печатці брацлавського протоієрея міститься гербова емблема.

5. Усі печатки мають округлу та овальну форму. Діаметр перших коливається в межах 22-32 мм, інших - 27х28-31х32 мм. Легенди - довільні, вказують на належність сфрагіса.

6. Церковні печатки застосовуються переважно у церковному діловодстві (у метричних виписах, розрахункових книгах, угодах про ремонт церковного майна) та документах світського характеру (коли, наприклад, священник виступає у ролі свідка при передачі майна)⁴⁹.

Нами опрацьована лише частка печаткових пам'яток, що й спонукає оцінити наведені висновки як попередні. Головною метою статті було залучення до наукового обігу малознаних печаток православних інституцій та духовництва з окремої архівної збірки - ДАВО.

¹ Евгений [Болховитинов.Е.] Примечания на грамоту великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода Мстиславовича, удельного князя новгородского, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю // Вестник Европы. 1818. Ч. 100. № 15/16. С. 245 - 248.

² Лакиер А. Русская геральдика. М., 1990. С. 103 - 111.

³ Иванов П. Сборник снимков с древних печатей, приложен-

ных к грамотам и другим юридическим актам. М., 1858. Табл. I, рис. 4 - 5; табл. II, рис. 29, 32 - 39; табл. V, рис. 57, 79, 95, 104, 107, 114, 125, 142, 159; табл. VI, рис. 15, 91; табл. VII, рис. 107, 114, 125, 145, 159; табл. IX, рис. 1, 15, 165, 188, 214, 235, 236.

⁴ Снимки древнерусских печатей государственных, царских, областных, городских и присутственных мест и частных лиц. М., 1882. Вып. 1. С. 45, 46, 82; Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1853. Т. 5 (1633 - 1699). С. 18 - 19, 210 - 211; Архив Юго-Западной России. К., 1859. Ч. I. Т. 1. С. 338, 353; Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов... К., 1848. Т. 1. С. 158.

⁵ Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. К., 1899. С. 2, 3, 6 - 7.

⁶ Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в. // Труды Киевской Духовной Академии. К., 1872. Кн. 10. С. 320.

⁷ Петрушевич А. С. Археологические находки близ города Галича // Вестник Народного Дома. 1883. Ч. 7. С. 71 - 72; Юргевич В. Н. Две печати, найденные в византийском Херсонесе в 1884 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. 1886. Т. 14. С. 1 - 21; Грушевський М. С. Печатка митрополита Константина з Звенигорода // ЗНТШ Львів, 1898. Т. 22. Кн. 2. С. 1 - 2; його ж. Звенигород Галицький. Історично-археологічна розвідка // Там само. 1899. Т. 31/32. С. 19 - 22; його ж. Печатки з околиць Галича // Там само. 1900. Т. 38. С. 1 - 4; Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. СПб., 1907. С. 293; Трусович Я. Западная и русская дипломатика и сфрагистика Древнего Востока. СПб., 1907. С. 102; Петров Н. Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода // Труды Киевской Духовной Академии. К., 1913. Кн. 5. С. 59 - 73; Скуленко И. Реставрация бывшего Софиевского собора в Киеве // Советский музей. 1936. № 3. С. 59.

⁸ Лихачев Н. Историческое значение итало-греческой иконописи. СПб., 1911; Кондаков Н. Иконография Богоматери. СПб., Т. 1 - 2. 1914 - 1915.

⁹ Лихачев Н. Материалы для истории русской и византийской сфрагистики // Труды Музея палеографии. [Б. м. и г.] С. 1 - 4, 10 - 14, 17, 19, 29 - 33, 43.

¹⁰ Коробков Н., Иванов Б. Русские печати // Архивное дело. 1939. № 3. С. 33, 34, 37, 50 - 51.

¹¹ Янин В. Л. Вислые печати из новгородских раскопок 1951 - 54 гг. / Материалы и исследования по археологии СССР. // Тру-

ды Новгородской археологической экспедиции. М., 1955. Т. 1. № 55. С. 144 - 147; Порфиридов Н. Именные владычные печати Новгорода // Советская археология. 1958. № 3. С. 222 - 225.

¹² Крип'якевич І. Стан і завдання української сфрагістики // УІЖ. 1959. № 1. С. 118.

¹³ Шорин П. Анонимные печати новгородских архиепископов // Советская археология. 1964. № 3. С. 256 - 267.

¹⁴ Пятыхшева Н. Печать готского епископа в коллекциях Государственного исторического музея // Археологический ежегодник за 1962 год. М., 1963. С. 32 - 36.

¹⁵ Хорошкевич А. Печати полоцких грамот XIV - XV ст. // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1972. Вып. 4. С. 131, 142, 143, 146.

¹⁶ Каменцева Е., Устюгов М. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1974. С. 70 - 71.

¹⁷ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси XI - XV вв. М., Т. 1 - 2. 1970.

¹⁸ Там само. Т. 1. С. 58 - 59.

¹⁹ Там само. Т. 2. С. 138 - 141.

²⁰ Соколова И. В. Монеты и печати Византийского Херсонеса. Л., 1983. С. 80, 83, 84, 86.

²¹ Каталог документів Київської археографічної комісії 1369-1899 рр. К., 1971. С. 43, 53, 57, 65, 74, 76, 83, 87, 105, 118 - 120, 126, 129 - 130, 144.

²² Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. С. 112; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Нью-Йорк, 1955. Т. 1. С. 37; Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1978. № 4 (60). С. 76; Семчишин М. Тисяча років української культури. К., 1993. С. 142; Енциклопедія Українознавства. Львів, 1998. Т. 7. С. 2431.

²³ Каменцева Е. Символика печатей духовенства из собрания Отдела нумизматики Государственного исторического музея // Спорные вопросы отечественной истории XI - XVIII вв.: Тез. докл. и сообщений I-х чтений, посвящ. памяти А. А. Зимина. М., 1990. Вып. 1. С. 95 - 97.

²⁴ Соболева Н. Русская сфрагистика. М., 1991. С. 136, 186 - 194; Лихачев Н. Моливдовулы Греческого Востока. М., 1991. С. 36, 45 - 46, 69, 79, 80, 88, 95, 97, 105 - 106, 113, 116, 119 - 120, 128, 130, 154 - 160, 168, 170, 172 - 175, 180, 182 - 183, 185 - 187, 202, 288, 296.

²⁵ Медведев А. Родовое в гербах духовных лиц // Известия Русского генеалогического общества. СПб., 1996. Вып. 6. С. 82.

²⁶ Комаровский Е. Современная концепция церковных гербов

России // Гербовед. 1997. № 3. С. 95 - 99.

27 Титов А. Конфессиональная символика Беларуси // Там само. 1997. № 9. С. 118-130.

28 Ситий І. З історії української сфрагістики (на матеріалах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського) // Родовід. 1996. № 14. С. 97.

29 Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму // Знак. 1997. Ч. 16. С. 5.

30 Бірюліна О., Рудецький П. Геральдичні символи владик Луцько-Острозької єпархії / Четверта наук. геральдична конф. (Львів, 10 - 12 листоп. 1994). Зб. тез, повід., допов. Львів, 1994. С. 8 - 11.

31 Маринович М. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області. Черкаси, 1997. С. 204; Петренко О. Лука-Мелешківська: Нариси історії села. Вінниця, 1999. Див. додаток.

32 Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. К., 1997. С. 205, 207.

33 Кохан О. Перспективи розвитку особової геральдики в Україні / Шоста наук. геральдична конф. (Львів, 27 - 29 берез. 1997). Львів, 1997. С. 39 - 41.

34 Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) СПб., 1836. Собр. II. Т. XI. Ст. 9756. С. 243 - 244.

35 Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). Ф. Д-208. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 598, 699.

36 Там само. Ф. Д-844. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22 - 22 зв.

37 Там само. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1008. Арк. 276.

38 Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 127. Оп. 1023. Спр. 334. Арк. 1 - 2.

39 ДАВО. Ф. Д-653. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 62.

40 Kopalinski W. Słownik symboli. Warszawa, 1990. S. 145.

41 Каменцева Е. Символика печатей духовенства... С. 97.

42 ДАВО. Ф. Р-113. Оп. 3. Спр. 84. Арк. 58.

43 Там само. Ф. Р-196. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 49.

44 ДАВО. Ф. Р-5035. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 271 - 271 зв.

45 Сильвестр. Церковний устрій в Україні. Новий Ульм, 1946.

С. 25.
46 Троицкий П. Церковное братство села Винниковоц // Подольские епархиальные ведомости. 1868. № 14. С. 432 - 438.

47 Там само. Ф. Д-802. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 56.

48 Niesiecki K. Herbarz Polski. Lipsk, 1841. Т. 3. S. 282 - 283.

49 ДАВО. Ф. Р-622. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 15.

Оксана Пархоменко

СФРАГІСТИКА В КОМПЛЕКСІ СІД

Сфрагістика (від грец. sfragiV- печатка) - це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки. Печатками називають штемпелі, які вирізьблені на твердому матеріалі - камені, кістці, а також відбитки на золоті, сріблі, свинці, олові, сургучі, воску, папері тощо. Об'єктом сфрагістичних досліджень виступають також пломби, циліндри, були, геми, скарабеї, клейма, штампи, які можна вивчати як історичні пам'ятки, свідчення як минулих часів, так і сучасної доби.

Печатка є унікальним історичним джерелом. Саме вона донесла до наших часів в усталеному вигляді ту історичну інформацію, яку ми не можемо отримати з інших джерел. Вона, зокрема, віддзеркалювала специфіку та особливості суспільних, в т.ч. майнових відносин певної доби.

В умовах первісного общинного суспільства кожен рід обожнював яку-небудь тварину, її зображення слугувало родовим знаком, завдяки чому вони різнилися між собою. Із розвитком цивілізації та появою власності зображення тварин на окремих речах поступово замінювалося малюнками знарядь праці чи елементів предметів побутового вжитку. Родовий знак стає сімейним і відтепер ставиться на речах, що перебували у приватній власності сім'ї.

Спершу печатка була міткою свого власника. Її функція полягала в охороні та підтвердженні права особи на той чи інший предмет, зокрема, вирізняла його серед інших однорідних або подібних речей та предметів. Тому навіть первинно вона виконувала функцію вирізнення у найпростіших людських спільнотах. Саме з цього клейма - "предпечатки" походить печатка у всіх різновидах форм та функцій, що потім стали їй притаманні. Хронологічно межа перетворення мітки у власне печатку пов'язана з появою приватної власності. Таким чином відбувається трансформація функції вирізнення у функцію ідентифікації за певними знаковими ознаками, що містилися на печатках, які відтепер несли соціально значущу інформацію, відображали внутрішню структуру та диференціацію суспільства. Печатки стають вже приналежністю не будь-якого члена суспільства, а тільки представників па-